

ВІДГУК
офіційного опонента, доктора історичних наук
Скржинської Марини Володимирівни на дисертацію
Фіалко Олени Євгенівни «Скіфські амазонки в археологічних реаліях»,
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.04 – археологія

Представлена до захисту дисертаційна робота Олени Євгенівни Фіалко являє собою новий крок у вивченні матеріалів, пов'язаних із войовницями Європейської Скіфії. Аналіз літературної традиції та витворів мистецтва, пов'язаних із амазонками, має більш ніж трьохсотрічну історію. В той же час дослідження окремих поховальних комплексів скіфських амазонок розпочалися лише з середини 20-го століття публікаціями Оксани Давидівни Ганіної та Варвари Андріївни Іллінської. Тому можна констатувати, що робіт археологічного характеру, присвячених войовницям, відносно небагато. І на фоні великого кола монографічних досліджень пам'яток скіфської культури відсутність окремого монографічного або дисертаційного дослідження, присвяченого безпосередньо такій цікавій темі, як скіфські амазонки, є дещо неочікуваним. Виключення можуть становити лише роботи самої авторки цієї докторської дисертації. Саме це і становить актуальність та наукову новизну представленої до захисту дисертаційної роботи.

Дослідниці вдалося вперше в одній дисертаційній роботі вирішити кілька взаємопов'язаних питань: 1) проаналізувати стан вивченості проблеми; 2) розглянути і зіставити літературну і художню традиції про амазонок; 3) виокремити поховальні комплекси скіфських амазонок із загального масиву поховань скіфів і скласти зведений каталог; 4) визначити ареал розповсюдження могил жінок зі зброєю в межах Європейської Скіфії; 5) охарактеризувати поховальні споруди і поховальний обряд войовниць; 6) уточнити номенклатуру супровідного інвентарю скіфських амазонок; 7) з'ясувати питання про безпосередню участь жінок у збройних конфліктах; 8) визначити діапазон соціальних статусів скіфських амазонок; 9) уточнити

хронологію поховальних комплексів скіфських амазонок; 10) репрезентувати роль жінки в збройних конфліктах в рамках загальної історії.

Таким чином, головним об'єктом запропонованого дослідження є поховальні комплекси скіфських воїниць, відкриті на теренах Європейської Скіфії, а предметом дослідження виступають скіфські амазонки як історична реальність.

Все це логічно визначає головну мету дисертаційної роботи – створення комплексного дослідження на основі археологічних матеріалів із залученням нарративних джерел і творів мистецтва, яке доводить реальне існування жінок воїниць в скіфському середовищі. Відповідно до цього були поставлені певні завдання.

Цілком обґрунтованими є хронологічні межі дослідження – 7-2 ст. до н.е., що відповідає часу існування пам'яток скіфської культури.

Не викликають заперечень і географічні межі дослідження, визначені кордонами трьох сучасних держав: України, Молдови, Росії.

Дисертаційна праця має аргументовану та продуману структуру, частини якої логічно поєднані між собою. Вона складається зі Вступу, семи розділів, Висновків, списку використаних джерел і літератури (1029 позицій), чотирьох додатків (каталогу поховальних комплексів, 17 текстових таблиць, списку та 235 ілюстрацій). Загальний обсяг роботи становить 739 сторінок.

У Вступі детально обґрунтовані актуальність та наукова новизна теми дисертації, чітко сформульовані мета та завдання, поставлені в рамках визначеної мети дисертації; визначені предмет і об'єкт дослідження, окреслені географічні та хронологічні межі, джерельна база, методи, практичне значення роботи тощо.

Перший розділ присвячений огляду та оцінюванню стану вивченості різних аспектів обраної проблеми. Його розпочато з підрозділу «Щодо правомірності терміну «скіфські амазонки», в якому авторка аргументовано доводить логічність та закономірність використання терміну «скіфські амазонки» в контексті історії Скіфії. Такий початок дослідження видається

цілком доречним і актуальним. У другому підрозділі «Три основні аспекти дослідження питання» наданий огляд стану вивченості кожного з трьох виділених напрямків, обумовлених характером джерел - літературного, образотворчого та археологічного.

У *другому розділі* «Літературна традиція про амазонок», відповідно характеру інформації, акцентовано увагу на трьох аспектах заявленої проблеми: 1) Міфологічних циклах про амазонок; 2) Відомостях етнографічного характеру; 3) Основних періодах історії амазонок. Тут варто зауважити, що, якщо перші два аспекти розглядалися раніше в роботах інших дослідників, то три основні періоди історії амазонок за літературними джерелами чітко виводяться вперше.

Третій розділ роботи «Амазонки в образотворчому мистецтві» присвячено огляду творів художнього мистецтва, які дають уявлення про вигляд, костюм, спорядження і озброєння жінок-войовниць, способи ведення бою та інші деталі їх побуту. Тут наданий детальний огляд різнопланових художніх пам'яток, в основному давньогрецьких: вони свідчать, що зображення цих персонажів були присутні у еллінів практично повсюди - на урочистостях, в побуті, в похоронних ритуалах. Зауважу, що зазвичай в роботах попередників розглядались окремі категорії витвори мистецтва, на яких були зображені жінки-войовниці – найчастіше це були окремі рельєфи на різних архітектурних спорудах, окремі статуї та розписний посуд 6-4 ст. до н.е. О.Є.Фіалко в своїй роботі аналізує 16 категорій витворів образотворчого мистецтва із зображенням амазонок - від монументальних архітектурних споруд до дрібних ювелірних прикрас.

Ці два розглянуті розділи, де амазонки представлені очима давніх греків, ніби демонструють певні очікування авторки щодо реальної ситуації, яка склалася в скіфському соціумі. Вони, по суті, підводять до *четвертого розділу* «Скіфські амазонки: археологічні джерела», який можна вважати основним в дисертації. Тут дослідниця детально проаналізувала 303 поховання з 267 курганів, розкопаних в 116 могильниках на теренах Європейської Скіфії.

В розділі послідовно розглядаються поховальні споруди (4.1), сліди поминальної обрядовості і культових відправлень (4.2), архітектоніка підкурганного простору (4.3), типи могил і їх конструктивні особливості (4.4), поховальний обряд (4.5) і супровідний інвентар (4.6). З наведеного матеріалу випливає два надзвичайно важливі висновки. Авторка зазначає, що, по-перше, поховальні споруди, обряд і інвентар войовниць не відрізняються від загальноприйнятих у скіфському суспільстві; по-друге, маркером поховань амазонок зазвичай виступає комбінація речей з трьох основних наборів, і переважно – зброї та характерних жіночих предметів (прикрас і туалетних приналежностей).

Детальний аналіз джерельної бази, здійснений у четвертому розділі, дозволив підійти до вирішення низки важливих питань. Особливо варто відзначити, що О.Є. Фіалко вперше детально охарактеризувала роль і місце зброї в жіночих похованнях скіфів, на основі аналізу типів поранень войовниць показала якою була безпосередня участь амазонок в військових конфліктах (Розділ 5), вона виявила соціальну диференціацію в середовищі скіфських амазонок і визначила хронологію їх поховальних комплексів (Розділ 6).

Доволі цікавим є *п'ятий розділ «Скіфські амазонки – безпосередні учасниці військових конфліктів»*. В розділі увагу приділено двом важливим моментам. По-перше, авторка вперше докладно розглядає *поранення скіфських амазонок*. О.Є. Фіалко виділила три види поранень, отриманих в боях: пошкодження від стріл; втрата чи переломи кінцівок і рубані рани на черепі та кінцівках. Варто особливо підкреслити, що таку розвідку стосовно поранень вояків Європейської Скіфії здійснено вперше. Це дозволяє впевнено стверджувати, що жіночі поховання зі зброєю дійсно можна розглядати як вагомий аргумент на користь безпосередньої участі скіфських жінок у баталіях. По-друге, розгляд та аналіз *варіантів покладання зброї до могил войовниць та різних версій щодо призначення зброї в жіночих похованнях*, дозволив дослідниці зробити важливий висновок про те, що зброя в могилі є особистим атрибутом скіфського воїна незалежно від гендерної приналежності небіжчика.

Класичним для досліджень такого типу є *шостий розділ* «*Питання соціальної диференціації та хронології*», в якому завдяки огляду поховальних комплексів та заупокійного супроводу амазонок вирішуються два важливих питання: становище войовниць в соціумі та хронологія їхніх поховальних комплексів. Тут О.Є. Фіалко, з урахуванням чотирьох основних показників - маркерів соціального статусу небіжчика, виділяє п'ять груп.

Хронологічний діапазон жіночих військових поховальних комплексів дослідниця визначила у відносно широких межах - з другої половини 7 до кінця 2 ст. до н.е., справедливо зазначивши при цьому, що основна група могил озброєних жінок відноситься до 4 ст. до н.е.

Дуже оригінальним є *сьомий розділ* «*Амазонки як загальноісторичне явище*», в якому наданий, за словами авторки, «своєрідний вертикальний зріз джерельної бази», тобто аналіз археологічних пам'яток, відомостей історико-етнографічного характеру і навіть сучасних історичних подій з метою виявлення жінок-войовниць зі зброєю або з бойовими пораненнями – починаючи з доби каменю і майже до сьогодення. Такий широкий огляд різних за характером джерел робиться вперше. Цей матеріал, за задумом дисертантки, мав показати, що жінки-воїни - це реальність, причому не локальна або вузько хронологічна, а загальноісторичного характеру.

У Висновках підсумовуються результати дослідження, здійсненого авторкою.

Надзвичайно важливою складовою частиною роботи є додатки, які включають в себе каталог поховань амазонок Європейської Скіфії, текстові і графічні таблиці та численні ілюстрації, що суттєво доповнюють текст.

Теоретична і практична цінність запропонованої дисертаційної роботи полягає в тому, що її матеріали і висновки можуть залучатися при створенні експозиції археологічних та історичних музеїв; написанні підручників та посібників з давньої історії та археології України, при підготовці лекційних курсів з археології доби раннього заліза Східної Європи, історії гендерних відносин, історії культури для вищих навчальних закладів.

Основні положення дисертації викладено в 67 наукових працях, в тому числі у 29 статтях у провідних фахових виданнях і 19 в закордонних періодичних виданнях. Результати дослідження пройшли апробацію на 26 всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, що є цілком достатнім для захисту докторської дисертації.

Рукопис дисертації та автореферат оформлені відповідно до вимог Міністерства освіти і науки України, що висуваються до такого роду наукових робіт. Автореферат ідентично відображає зміст і основні положення рецензованої дисертації.

Відмічаючи високий професійний рівень, обізнаність в матеріалі, чіткість та логіку викладу матеріалу, зауважу, що в роботі зустрічаються окремі упущення та неточності. Тому висловлю деякі зауваження, які можуть стати предметом дискусій і побажань.

1. Мої зауваження в основному стосуються розділу про амазонок в образотворчому мистецтві. Тут дуже нерівномірно описані образотворчі джерела. Приміром, надзвичайно докладно йдеться про амазономахію на срібних фаларах, виготовлених в Південній Італії, які були вже докладно досліджені в статті Трейстера. Той факт, що вони були знайдені на Тамані, мало що може додати до історії скіфських амазонок, бо войовниці представлені в грецькому одязі і таким чином нагадували про битви з греками в далекій давнині, коли, за переказами, амазонки воювали на боці троянців або нападали на Аттику. У той же час про вазопис сказано мало, хоча там найбільше зображень амазонок в скіфських костюмах.

2. У дисертації відсутній аналіз великої статті про міфи і зображення амазонок в такому авторитетному виданні як *Lexicon iconographicum mythologiae classicae* (Munchen, 1981, S. 586- 653). P. Delambez ілюстрував своє дослідження фотографіями давньогрецьких розписних ваз, саркофагів і стін будівель, монет, статуй і ювелірних виробів; всього залучено 819 артефактів. Таким чином, О.Є. Фіалко не права, що її робота вперше в настільки великому

обсязі включає аналіз такої великої кількості найрізноманітніших творів мистецтва і співвідносить їх з писемними та археологічними джерелами.

3. Варто було приділити більше уваги знахідкам з зображеннями амазонок на території України і в її музеях. Говорячи про фрагмент мармурового надгробка ольвіюполіта Леокса, дисертант не згадує найбільш обґрунтованої думки Ю.Г. Виноградова (1989, с. 87-89) про те, що уціліла частина фігури в скіфської одязі представляє саме амазонку, а не скіфа. Надгробок ольвіюполіта, який загинув в бою, напевно, зі скіфським військом, до складу якого входили жінки, цілком ймовірно виконано іонійським скульптором, що приїздив в Ольвію в першій половині 5 ст. до н. е. і бачив скіфів в національних костюмах. По обидва боки стели майстер вирізав рельєфи і епітафію. Тільки безпосередніми враженнями можна пояснити реалістично зображені скіфський горит, що висить у стегна, одяг і її прикраси, добре відомі з ілюстрацій на багатьох ювелірних виробках, виготовлених грецькими майстрами на замовлення скіфів значно пізніше в основному в 4 ст. до н.е. Залишки фарби свідчать про розфарбовування рельєфів на ольвійському надгробку. Про те, що іонійські скульптори приїжджали працювати в колонії Північного Причорномор'я, свідчать фрагменти скульптурного декору храму Аполлона в Пантікапеї, який був побудований приблизно в той же час (Пічікян 1984). Пізніше в період еллінізму фронтон одного пантікапейського храму був прикрашений сценою амазономахії, але уцілілий мармуровий фрагмент цієї скульптурної композиції (напівлежача амазонка відбивається від ворога) показує, що скульптор, як і майже всі інші скульптори, представив амазонок в грецькому одязі, а уціліла фігура жінки перебувала в кутку фронтону. Архітектор і скульптор явно працювали на місці в столиці Боспору.

4. В описі озброєння амазонок на різних предметах мистецтва Фіалко постійно користується словом сагайдак, але в більшості випадків мова йде про зображення горита, в якому одночасно перебували лук і стріли, а в сагайдаки вкладали тільки стріли.

5. Варто особливо відзначити, що амазонок в скіфських костюмах зображували в основному на аттичних вазах 6-5 ст. до н.е., і натурою художникам слугували скіфи, що служили в допоміжному грецькому війську. Коли ж їх перестали залучати для цих обов'язків, то на розписах ваз костюм скіфів і амазонок ставав все менше схожим на реальне скіфське вбрання. Тому стела Леокса є рідкісним прикладом цінного зображення не в вазопису. Два інших приклади відносяться до 4 ст. до н.е.: на золотому калафі з кургану Велика Близниця амазонки в скіфських костюмах борються з грифонами, а на вапняковому рельєфі з Таманського півострова представлені войовниці в боротьбі зі скіфами. У всіх зазначених випадках грецькі майстри бачили скіфів в їх національних костюмах. Ймовірно, не випадково перераховані артефакти були виконані на замовлення греків з Північного Причорномор'я.

Слід підкреслити, що аттичні вази з зображеннями амазонок в реальних скіфських костюмах розписували поряд з рядовими художниками видатні майстри, наприклад, Епиктет, про якого Дж. Бізлі, один з кращих знавців вазопису, написав: «можна малювати інакше, але не можна малювати краще». До чудових робіт Епиктета слід віднести амазонку на медальйоні всередині червонофігурної тарілки останньої третини 6 ст. до н.е. Фігура амазонки що біжить, в детально промальованому орнаментованому костюмі чудово вписана в коло; в одній руці вона тримає лук скіфського типу, а інший дістає стрілу з гориту. Амазонка озирається назад, бо збирається встати на коліно і вистрілити в грека, який женеться за нею. Такий момент зображений на чорнофігурному алабастрі з Ермітажу; на цій посудині намальований скіфський воїн, що стоїть на коліні (його обличчя не виділено білим кольором, як це було у амазонок в чорнофігурному живописі), і стріляє з лука в нападника – гопліта. На цьому малюнку збереглося рідкісне зображення, що показує, що під час бою скіфи для швидкості стрільби виймали з горита не одну стрілу, а три, може бути і більше, якщо могли утримати їх в лівій руці.

6. У зібраннях музеїв України є лише кілька посудин, що повністю збереглися, розписаних видатними аттичними вазописцями. Один з найкращих

з них - червонофігурний алабастр кінця 6. ст. до н.е., що зберігається в Одеському археологічному музеї. Напис на посудині говорить, що це витвір гончара Гілена і художника Псіакса, сучасників Епиктета. Цей флакон для пахощів був знайдений в некрополі Ноли, тому треба думати, що колоністи в Південній Італії були знайомі з міфом про скіфських амазонок. Ваза надійшла в музей в 1842 р з колекції І. Бларамберга (Тункина 2002, с. 113). Афінянин Псіакс, чиє ім'я відоме з написів на декількох вазах, розписував алабастри спочатку в чорнофігурному стилі, а потім, як і Епиктет, прекрасно опанував червонофігурну техніку, що входила в той час в моду. Художник намалював грека і амазонку, що готуються до бою. Юний грецький герой має всі атрибути гопліта: шолом, поножі і щит. Його шолом піднятий, не в бойовому стані, правою рукою він тренується в киданні списа. Цариця амазонок, на що вказує прикраса її шапки, перевіряє прямизну стріли, від чого залежить точність її польоту. Скіфський лук в бойовій готовності з натягнутою тятивою висить у неї на зігнутій руці. Глядач сам вирішував, який момент з міфів про героїв (Геракла, Тесея або Ахілла) що билися з амазонками, представлений на алабастрі. Таким чином, аттичний вазовий живопис архаїчного часу дає можливість отримати найраніші, а часом і унікальні відомості про скіфських амазонок. Ми бачимо, якими були їхні костюм і озброєння в кінці 6 ст. до н.е., а головне дізнаємося, як вони готувалися до бою і як стріляли з лука, опустившись на коліно. Цієї інформації немає ні в писемних, ні в археологічних джерелах. Тому дисертанту варто було б звернути на це особливу увагу.

7. О.Є. Фіалко виконала велику роботу над ілюстраціями, надавши велику їх кількість в Додатку. Добре, що в підписах до малюнків зазначено, в якому музеї знаходиться той чи інший артефакт, але чомусь таких відомостей немає на малюнках 47-51, де представлені камеї, монети і аттичні вази.

Втім висловлені зауваження мають здебільше уточнюючий, рекомендаційний характер і можуть бути використані дисертанткою у її подальших дослідженнях, зокрема, при підготовці монографічної роботи. Вони в жодній мірі не знижують позитивну оцінку представленої дисертаційної праці

О.Є. Фіалко як самостійного, кваліфікованого та завершеного дослідження, для якого характерні: наукова новизна, структурна єдність, вагомість обраної проблематики, успішне вирішення наукових завдань, чіткість та аргументованість у викладенні матеріалу, переконливість при доказі запропонованих ідей. Необхідно акцентувати увагу на тому, що дана дисертація є першим узагальнюючим дослідженням за означеною темою.

Таким чином, за рівнем опрацювання наукової проблеми та можливостями подальшого теоретичного й практичного застосування дослідження О.Є. Фіалко *«Скіфські амазонки в археологічних реаліях»* відповідає п. 10 Постанови Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 р. № 567 «Про затвердження Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника» (зі змінами, внесеними згідно з постановами КМУ № 656 від 19 серпня 2015 р., № 1159 від 30 грудня 2015 р., № 567 від 27 липня 2016 р. та № 943 від 20.11.2019), а його авторка, Фіалко Олена Євгенівна, заслуговує на присудження їй наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю: 07.00.04 – археологія.

Офіційний опонент
старший науковий співробітник,
доктор історичних наук

М. В. Скржинська

Підпис М.В. Скржинської засвідчую: